

Живојин СТАНОЈЧИЋ

ЕЛЕМЕНТИ ПРИМАРНИХ СЛОЈЕВА У ЈЕЗИКУ
УМЕТНИЧКЕ ПРОЗЕ – НЕКОЛИКО ПРИМЕРА
ИЗ ДЕЛА М. ЦРЊАНСКОГ*

1. У својој краткој теоријској расправи *Efforts Toward a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics* (написа-ној 1962, в. Јакобсон 1971: 522-526), Роман Јакобсон формулише и мисао да је „the selection of /language/ units or of their combinations... a purposive operation”, те да је инсистирање Прашке школе на „циљности у језику” (purposiveness in language) као резултат дало једну од најтачнијих (и најкориснијих) подела датога језика као таквог, поделу на „функционалне дијалекте”, односно, другим речима – поделу на различите *језичке стилове*, који су радикално изменили поглед на језичку промену као чињеницу језичке историје. Каже Р. Јакобсон у тој расправи: „The change is conceived as a fact of linguistic synchrony, and as any fact of synchrony it demanded a means-ends test with respect to the whole system of language” (Јакобсон 1971: 525).

* Поглавље из рукописа књиге у припреми, под насловом „Из језика прозе Милоша Црњанског – лингвистичка истраживања”, с нацртом објављеним под насловом *Из поетског језика Милоша Црњанског – у светлу Јакобсонових учења*, Наш језик, н. с., XXXI/1-5, Београд, 1996, 171-178, и грађом и закључцима из расправа објављених под насловима: Станојчић, Ж., 1991, О једном реченичном моделу у роману „Сеобе” Милоша Црњанског, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/2, с. 135-142 и Станојчић, Ж., 1994, О језичком осећању М. Црњанског – алтернација *варош* – *град*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII/1-2, Нови Сад, с. 569-573.

Као свака високо теоријска мисао која је заснована на научно тачној опсервацији ч и њ е н и ц е , и ова Јакобсонова мисао враћа нам се као прецизна основа а н а л и т и ч к о г и н с т р у м е н т а р и ј а у језичкој материји. За ову – Јакобсону посвећену – прилику показаћу то у анализи морфосинтаксичке ситуације настале као резултат „циљне операције” језичког ствараоца Милоша Црњанског, једног од два (други је Иво Андрић) сигурно најдрагоценија писца српске књижевности XX века.

2. У једној својој ранијој расправи (в. *Из језика „Сеоба” Милоша Црњанског (I)*, Наш језик, н.с., XXXII/3-4, Београд, 1998, 218-225) указао сам на факат, са одређеним потенцијалом уопштавања, да је скоро свака јединица морфосинтаксичке структуре, заправо, активно језичко с р е д с т в о („means”) чувања / промене дубинских з н а ч е њ с к и х слојева лексеме (Станојчић 1994: 569 и д.). При томе, управо сам анализирао принципе и з б о р а нашег језичког ствараоца (М. Црњанског) у конкретном пару лексема (*град : варош*), које се налазе у истој с и н х р о н о ј р а в н и и српског књижевног језика, и његовог појединачног остварења – језика уметничке прозе Милоша Црњанског. Дата анализа, такође, управо имплицира и уважавање Јакобсонове „циљности” (purposiveness), јер је *избор* лексема о којима је реч очигледно диктиран природом микројезичког контекста, дакле, *mutatis mutandis* – једног одређеног језичког система, језичке организације структуриране према захтевима природе о д н о с а говорника (писца) и његовог саговорника / слушаоца (читаоца). Тај о д н о с , реализован језичким средствима, заправо је деликатан микро-контекстни склоп заснован на потреби давања информације и на потреби и емотивног побуђивања интереса за ту (и управо ту) информацију. При томе, треба узети у обзир чињеницу да се до т а к в о г побуђивања интереса, емотивног, па тиме и најефектнијег, може доћи пре свега оном употребом језичких средстава која код слушаоца ствара што рељефнију с л и к у појма. У томе, писац бира она језичка средства која су најпогоднија за стварање слике.

У чему ја видим реализацију Јакобсонове „циљности”, која се као таква јавља на фону и з б о р а ? Ако дати микроконтекст узмемо као непроменљиву, једном заувек дату, количину, дакле, ако је узмемо у с и н х р о н о м пресеку, који по дефиницији

искључује утврђивање било какве симбиозности, динамичке (и активне) везе аутора са својим текстом (која би, да постоји, нормално резултирала у процес, дакле – у дијахронију), јасно је да у конкретном случају и з б о р а у пару лексема *град* : *варош* пре свега налазимо с т в а р н у језичку јединицу. У томе датом случају она је морфосинтаксичка структура коју називамо „генитивска синтаagma лексеме *варош*”. И – анализа дате јединице у датом микро-контексту (а то је, наравно, однос д е л а система према с и с т е м у , ма колике њихове материјалне димензије биле) само показује да је психолингвистичким процесима учења језика енкодирано ј е з и ч к о о с е ћ а њ е М. Црњанског изабрало (од свих могућности) реченицу: *звук звона дуго се сливао, са ва ро ш и , на њих* – са аблативним генитивом именице *варош*, специфично одређеним (прецизираним) предлогом *са* , који као знак (сигнум) носи и доминантну идеју „висина”, уз присутну идеју „површина”. То је било довољно да у датом контексту писац употреби лексему *варош* и тако је супротстави лексеми *град*, коју у истом микроконтексту, дакле – наредо, употребљава: *половина њих разбегла се према г р а д у* (Станојчић 1994: 571-572).

Пишчев ц и л њ да означи разлику између лексеме *варош* „*urbs*” и лексеме *град* „*castellum*” / „*urbs*” резултирао је неупотребом ове друге (*град*) у генитивској синтагми са предлогом *са*. Другим речима, да је написао **звук звона дуго се сливао, са г р а д а , на њих* – језичко осећање пишчеве генерације сигурно би значење лексеме протумачило као значење „*castellum*”. Наравно, Црњански је могао употребити и лексему *град* у генитивској синтагми, могао је написати: **звук звона дуго се сливао, и з г р а д а , на њих* – и употребити предлог *из* да би сачувао *град* са значењем „*urbs*”. Међутим, при томе читалац не би имао информацију (или бар конотативно подсећање) и о чињеници, видљивој из непосредно претходног контекста – о звуку звона који допире и з Печуја, „вароши” која се налази „*на првим брдима на која су се успели из равнице*”. Дакле – информацију о идеји „висине”, која је – иначе – и имплицирана у лексичком значењу предлога *са* и јасна већ и на првом перцепцијском нивоу, како сам у датој анализи установио (Станојчић 1994: 572). А да је реч о правом (Јакобсоновом) принципу „*means-ends*” односа, доказ је и трећи елеменат овог поетског микро-контекста: Црњански ствара е м ф а т и ч -

к у реченичну структуру тиме што – уз предлог *са* у генитивској синтагми, који и сам носи доминантно значење „висина” – употреба глагола *сливати се*. Његов творбени модел, наима, такође носи аблативно значење: *сливати (се)* је имперфективни глагол према перфективном глаголу *слити (се)*, који и један и други стоје према имперфективном простом глаголу *лити*, значећи: „спустити (се) / спуштати (се)”, „потећи / тећи на ниже” – као што чини течност (Речник МС, 1973).

3. И једноставно набрајање заступљених елемената, окупљених око и само једне морфосинтаксичке структурне јединице нивоа (Белић-Сосир – Јакобсонове) *с и н т а г м е*¹ – показује да је у питању примена *и з б о р а* (језичких) средстава („means”): на нивоу *л е к с и к е* (*град : варош*), на нивоу *п а д е ж н е с и н т а г м е* (предлог *са* или *из* уз облик генитива именице *варош*), на нивоу *т в о р б е р е ч и* (избор између *сливати* и *лити*), па, најзад, и на нивоу *к л а у з е* узете у морфосинтаксичком смислу: избор лексема у чијем је значењу заступљена идеја „висина” (*сливати се : са вароши*). Мора се рећи да је ту, у основи, пре свега, избор на *н и в о у л е к с и к е*. Јединице других нивоа (синтагме, клаузе, творбени модели), тј. – конкретни облици језичких јединица, практично су неопходни „носачи” („carriers”) лексичких јединица. Као такви, они су у многим случајима својеврсно додатно средство („means”), са корективном функцијом. У једном уопштенијем смислу, иако она по себи у оквирима граматичког система јесу денотативне категорије, могла би се таква средства дефинисати и као средства конотативног ранга, у односу на денотативни ранг средстава лексичког нивоа. Међутим, у сваком случају у домену и појма „means-ends”, и појма „pragmative operation”, које је средином овог века дефинисао Р. Јакобсон.

4. Испитујући атрибут *модерности* језика М. Црњанског пре неколико година, ја сам извео и један уопштени закључак, и тада пошавши од Р. Јакобсона. Рекао сам тада: „И знајући за (једностав-

¹ Чак и у морфофонолошкој структури језичког исказа: „Thus the diversity of sandhi laws denotes a gradation of the SYNTAGMES,... according to the degree of their coalescence (R. Jakobson, Selected Writings, II, The Hague-Paris, 1971, 108), а поготову у синтаксичкој структури, где „none of the experts in syntax would ever by-pass Karcevskij’s classification of elementary combinations (Saussure’s syntagmes)” (R. Jakobson, Ibid., 519).

ну а велику) Јакобсонову истину о несумњивом *примарном* фолклорном слоју свих словенских књижевних језика, истичемо да ‘модерност’ књижевничког језичког израза присуством овог слоја није ниуколико оштећена. Управо, могли бисмо рећи, окренувши тезу, да ће *п р и с у с т в о* тога слоја, зависно од суптилности пишневог *ј е з и ч к о г о с е ћ а њ а*, да се послужимо и овим Белићевим... појмом, и зависно од суптилности његовога проседеа – бити и савршен квалитет (дефинисане) *м о д е р н о с т и* језичког израза, језика појединачног остварења” (Станојчић 1991: 137). Тада сам то показао повлачењем аналогije међу примером песникове секвенце (из „Стражилова”: *А п р а х , с в е ј е п р а х , к а д д и г н е м у в и с р у к у и п р е в у ч е м , н а д п р о в и д н и м б р д и м а , и р е к о м*, на коју је скренуо пажњу књижевни теоретичар Н. Милошевић (Милошевић 1966: 15) и примерима типичне фолклорне секвенце типа *Г р а д г р а д и л а т р и б р а т а р о ђ е н а*, коју традиционална граматика – само због морфосинтаксичке ситуације понављања секвенце *град – град/ила/* – региструје у синтакси као посебну врсту објекта, иако ни по којем другом синтаксичком мерилу та секвенца није ништа друго до објекат као и сваки други (Стевановић 1986: 78). Избор устаљеног (фолклорног) клишеа *п о н о в љ е н е о с н о в е* у двама лексемама извучен је из ограничене схеме *глагол + објекат* и проширен на друге морфосинтаксичке јединице, у датом аналогу – и на клаузу. У тада датој анализи ја сам истакао да је за нас лингвисте-граматичаре, уз значење, у тексту М. Црњанског уочљива категорија *м е л о д и ј е*. А она је реализована и з б о р о м исказа који се може дефинисати као језичко средство обележено таутологијом на нивоу морфосинтаксе. Морфосинтаксички, дакле, у примеру из „Сеоба”: *У г а з и ш и е в а т р е , а л и ј е т и ш и н а , т и ш и н а з а с а н , и з о с т а л а* (Црњански 1990: 16) – на нивоу синтаксичке јединице клаузе, у секвенци *именица + апозиција*, имамо понављање истог језичког елемента (исте лексеме), дакако, нужно проширеног синтагматски (акузативном синтагмом *з а с а н*) да би се задовољила генеза апозиције, тј. традиционалном дефиницијом – генеза „другог имена” одређиваног појма.

5. Једнак поступак и з б о р а граматичар ће запазити и у другим средствима стварања *р е ч е н и ч н е м е л о д и ј е*, као једног од битних елемената морфологије формираног пишневог

језичког исказа. Навешћу за то и само једну реченицу из романа „Сеобе” М. Црњанског, ону која гласи:

Т р а в е бескрајне, што су по брдима и падинама до дна видика, расле ту ноћ, поплавиле су логор неким шумом што је био нечујан, али присутан свуд, око сваког шатора, око којих је исто тако, нечујно и неопажено, никло безбројно много зрна земљиних, изривених од невидљивих кртица (Црњански 1990: 17)

– и закључити:

(1) Прво, уобичајени за модерни језик ред реч и ставиће атрибут уз одређивану именицу по схеми *придев + именица: бескрајне траве, земљиних зрна* (Ивић 1957: 122-123) – у поетском тексту „Сеоба” ред је обрнут, инвертован, уобичајен за раније епохе: *траве бескрајне, зрна земљиних*, и отуда за модерно језичко осећање – са конотацијом свечаног; и

(2) друго, уобичајена у модерном језику везничка морфема релативне клаузе, типична скоро, јесте везник *који,-а,-е*, онај што је у делу реченице: *...око којих је... никло безбројно много зрна*; – у поетском тексту „Сеоба”, у истој реченици, доминантно прво место, међутим, заузима везник *што*: *Траве бескрајне, што су по брдима и падинама, до дна видика, расле ту ноћ, поплавиле су логор неким шумом што је био нечујан*. А тај везник такође је одлика старије фазе српског књижевног језика (Стевановић 1986, 2: 51).

Ове, чисто морфосинтаксичке, категорије језичких средстава изгледа да су језичка средства (*vehicles, means*) која – наравно, опонирана синхронијски уобичајеним средствима истог тог ранга – морају бити обележена *к о н о т а т и в н и м* значењским карактеристикама, а део су специфичног, дакле, управо српског језичког инвентара, на исто такав, специфичан, начин. Конотацију свечане мелодије носе јер су „укрштене” са уобичајеним комуникативним језичким средствима, тј. налазе се у истој „временској коцки”, нису сукцесивна, него су једновремена с њима. Управо онако као што су таква, једна према другима, на пример, сва дистинктивна обележја фонеме у Јакобсоновој интерпретацији њене „просторности” (Јакобсон 1986: 91).

За разлику од описаног конотативног, директно д е н о т а - т и в н и значењски елеменат овог целог исказа је, са своје стране, универзалнојезичке природе. Дакле, није специфичнојезички, и у сваком језику, па и у овом посматраном, српском, у домену је сликовитог поређења. То је, уобичајена за све језике, м е т а ф о р а: *Т р а в е бескрајне... н о п л а в и л е с у логор неким шумом што је био нечујан*. У истом исказу, метафора у реченици, у којој се појму у субјекатској секвенци (*трав*) предикатом приписује акција појма *вода* (*поплавити*), дата је у контексту којим се, такође универзалнојезички, износи и а н т о н и м с к и однос: *ш у м што је био нечујан*, у конструкцији у којој се особина „нечујан” атрибуира појму „шум”, што је – по природи ствари – у домену апсолутних супротности.

б. Као што, дакле, у и з б о р у није све специфичнојезичко него је и универзалнојезичко, тако, такође, не треба схватити да је у целом језичком исказу који је створен актом појединачног језичког остварења све – в о љ н и одбир пишчев, те да је свака језичка црта која читаоцу, по његовом сопственом језичком осећању, пада у очи као јединица опонирана истој таквој јединици комуникативног (уобичајеног) обележја – конотативно средство у функцији свесног стилизовања текста. Једноставно, у целокупном језичком инвентару и поетског дела има црта које се јављају напоредо а не опонирају се у „временској коцки” како смо је горе дефинисали. Сигурно је да се, уз наведене, на пример, и архаична придевска лексема *сан,-а,-о*,² у реченицама: *Није била уморна, није била с а н а* (Црњански 1990: 4), *С а н и отежао, јахао је погнуте главе* (Црњански 1990: 157), или црквенословенска лексема *честњејши*, у реченици: *Тада ч е с т њ е ј ш и Исакович поче будити Комесара* (Црњански 1990: 31), или архаична генитивска каузална конструкција с предлогом *с а м. з б о г*, у реченици: *Знали су да су чувени с а своје мушке снаге* (Црњан-

² Речник Матице српске, Књ. В, 1973, наводи ову лексему са обележјем „песн./ички/ в. сањив” (стр. 639), док је Рјечник hrvatskoga ili srpskoga језика JAZU, XIV/61 (Zagreb 1954), стр. 606, наводи и према Стулићевом речнику, и према Вуковом, са примерима из старијих језичких фаза – из Дошена: *Сад дивери к млади теку, да је с а н у још затеку*, одн. Вука: *Стана с а н а*, *па се препанула* (нар. песма) и Даничића: *Свечани је Ђури дан, кадно ти је Ђура с а н* (послов.).

ски 1990: 83), или архаична конструкција са ергативним инструменталом уз пасивни партицип: *Кад би време, уђоше у двор, дочекани слугама, да прво одстоје свечану мису* (Црњански 1990: 26) и многе друге – могу окарактерисати као такве, тј. као резултат свесног одбира и као опониране јединице, са конотативним значајем, битним за свесну стилизацију текста.

7. Међутим, многе од јединица у датом стицају просто су у пишком језику присутне као спонтана количина. Природно, и оне су резултат одбира, али без изразитије (па чак и без икакве) пишке тежње да им се у датом микроконтексту открије опонентна јединица. На пример, тешко би се друкчије него као спонтано уведени *дијалектизам* могли протумачити примери дијалекатске конгруенције која је заступљена у реченици: *Учећи нове војнике да бацају читаву малу бурад* (Црњански 1990: 49) место књижевнојезичког *...да бацају читаву малу бурад*, или пример формалне конгруенције у реченици: *Жена Аркадијева, слуге Исаковичеве, по имену Стана, нарочито се беше прочула* (Црњански 1990: 142) место уобичајенијег облика значењске конгруенције *слуге Исаковичевог*, или пример употребно лимитиране, регионалне лексеме *свега* м. општијег књижевнојезичког *само, једино*, у реченици: *Мада су знали да их понегде чека свега нека смежурана баба, венац лука, улар, или каква сребрна копча на кашу, били су раздрагано пошли у ноћ, да краду* (Црњански 1990: 17), или пример неубичајене за модерни српски језик глаголске реакције коју видимо у реченици: *Што се пак тиче оног једног случаја силовања, није хтео да га поведе, пошто је таквих случајева предвиђао много више* (Црњански 1990: 23), са директним објектом у облику акузатива без предлога уз глагол *поверовати*,³ сасвим уобичајен у Вуковом преводу Новог завета, као и, наравно, многи други примери језичких јединица свих нивоа.

Узимајући у обзир, у анализираним примерцима микро-контекста утврђено, симултано укрштање језичких особина које се, иначе, јављају у дијасистему, дакле – као јединице временски /

³ Речник МС, књ. IV, Нови Сад, 1971, стр. 504, са таквом допуном наводи само пример из Стјепана Митрова Љубише, црногорског писца из XIX века: *Да се намјерим на духовника... милостива који ће моје муке и невоље повјеровати.*

просторно различитих слојева језика, закључићу да такав језички исказ, заправо, није линеарна категорија, која, природно, подразумева дводимензионалност. То је оно што лингвистика назива и „diachrony-in-synchroney”, тј. фактом да је, „у истој тој заједници, језик једне генерације, ... значајно различит међу истојезичним, а по годинама различитим генерацијама, ... као и да у неко одређено време, одређени облици, лексеме или изрази падају у очи просечног говорника језичке заједнице као старинске, док друге они перципирају као нове и још недовољно устаљене”.⁴ Дакле, сваки такав језички исказ је стварно тродимензионална категорија – „временска коцка” језичких црта, које слушалац / читалац перципира као монолитну јединицу, одн. која се у његовом језичком осећању реализује као јединствена, иако комплексна, целина.

ИЗВОРИ ГРАЂЕ

М. Црњански, Сеобе – Друга књига Сеоба, Београд, 1996.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић, М., 1957, Једно поређење Вуковог језика с нашим данашњим књижевним језиком, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, I, Нови Сад, с. 114-126.

Jakobson, R., 1971, *Selected Writings*, II, *Word and Language*, The Hague – Paris.

Јакобсон, Р., 1986, Шест предавања о звуку и значењу, Нови Сад.

Lyons, J., *Semantics*, 2, Cambridge – New York, 1999, 621.

Милошевић, Н., 1966, Предговор Сабраним делима М. Црњанског, Сеобе I, Београд.

Матица српска, 1973, Речник српскохрватског књижевног језика, Књига пета, Нови Сад, под: *слити се I*. (стр. 858).

Станојчић, Ж., 1991, О једном реченичном моделу у роману „Сеобе” Милоша Црњанског, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/2, с. 135-142.

Станојчић, Ж., 1994, О језичком осећању М. Црњанског – алтернација *варош – град*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XX-VII/1-2, Нови Сад, с. 569-573.

Стевановић, М., 1986, Савремени српскохрватски језик, II, Београд.

⁴ J. Lyons, *Semantics*, 2, Cambridge – New York, 1999, 621.

Živojin STANOJČIĆ

THE ELEMENTS OF PRIMARY LAYERS IN THE LANGUAGE
OF LITERARY PROSE – SEVERAL EXAMPLES FROM THE
WORKS OF M. CRNJANSKI

Summary

On the ground of R. Jakobson's theoretical definitions of three language notions: *selection*, *purpose* and *change*, the author of the present paper is examining several features of M. Crnjanski's language in his novel „Seobe” („Migrations”). The analyzed features are found on the lexical, word-formation, syntagmatic (case-sequence) and morpho-syntactic (sentence/clause) levels of the language. The author's main goal is to find out the processes that lead toward the final selection results. He takes the given Crnjanski's micro-context as an unchangeable quantity at the level of synchrony, which, by its very definition, excludes any symbiosis (dynamic/active connection) between the writer and his text. In such a context, the contents of Jakobson's notion purposiveness is carried out, resulting in writer's choice of a determined language unit (in analyzed sample, for instance, in choice in pairs like *varoš* : *grad*; prepositions *sa* : *iz* + *genitive case*; word-formation models paired as *slivati* : *liti*; sequences with an attribute relevant relative clauses like *što* : *koji* etc.).

The author is defining, also, the basic elements of Jakobson's notion *change* as far as it concerns the qualities consisting of the poetic language features described in linguistics as a result of language development. Consequently, taking in consideration the general close relation of the folklore foundation of Serbian literary language and its later modern stages (which R. Jakobson has stated for almost all Slavic literary languages), the present paper gives several general interpretations of a number of particular morpho-syntactic units in the language of the analyzed Crnjanski's novel. Among them is the writer's choice of the repeated adjoining words (*ali je tišina, tišina za san, izostala*), in what Crnjanski follows the folklore model found in so-called inner object (*grad gradila tri brata rođena*), or Crnjanski's usage of archaic lexical and syntactic units (*čestnjejši, dočekan slugama*), or local/dialectal forms (for instance: adjective *san,-a,-o*, accusative case complement to verb *poverovati – poverovati ga*, etc.). The paper, nevertheless, points out strong boundaries between the conscious, purposive choices, at one side, and the spontaneous choices, at the other side, introducing, by analogy with R. Jakobson's notion of „phoneme space-ness”, his own theoretical model of „the time cube” in which the opposition of language features that are relevant to style exist.